

КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

**Олександр Кравчук
Юрій Зінько**

СВІТОВА ЕПІДЕМІЯ ЧУМИ У СЕРЕДИНІ XIV СТ. (1346–1353 PP.)

У статті йдеться про епідемію чуми під назвою «чорна смерть», що стала найсмертоноснішою в історії людства й охопила Азію, Європу та Північну Африку у середині XIV століття.

Ключові слова: *Епідемія чуми, «чорна смерть», жертви чуми, середньовічна медицина, середньовічна література.*

**Oleksandr Kravchuk
Yuriy Zinko**

THE GLOBAL PLAGUE EPIDEMIC IN THE MIDDLE OF THE 14TH CENTURY (1346–1353)

The article discusses the plague epidemic known as the Black Death, which became the deadliest in human history and spread across Asia, Europe and North Africa in the mid-14th century.

Keywords: *Plague epidemic, Black Death, plague victims, medieval medicine, medieval literature.*

На початку XXI ст. було поширеним переконання про послаблення впливу на людину вікового тягаря епідемії смертельно небезпечних інфекцій. COVID-2019 спростував таку думку і актуалізував вивчення історії пандемій [18, с. 39]. Однією з них була найсмертоносніша в історії людства епідемія чуми під назвою «чорна смерть», що охопила Азію, Європу та Північну Африку у 1346-1353 рр. [12, с. 77]. Така назва з'явилась у джерелах у XVII ст. і почала використовуватись із 1832 р. [7, с. 716; 22, с. 398].

Передумови поширення чуми стосувались появи у середині XIV ст. ознак кризи феодалізму на теренах «старого континенту», військово-політичних катаклізмах, впливові клімату. Зокрема, епідемії у Європі передували та сприяли їй ослаблення економіки через неврожаї 1313-1317 рр., зростання цін, хлібна криза і голод 1315-1317 рр. У ці ж роки Європою прокотилася хвиля міських повстань і заколотів [33, с. 158].

Зниження врожайності викликало раптове погіршення клімату (холодні зими). Погане харчування знизило імунітет людей та

уможливило швидке поширення «чорної смерті» - бубонної чуми [24, с. 66]. Цьому сприяли також антисанітарні умови життя населення, особливо у великих населених пунктах [11, с. 58]. «Густонаселені міста, пов'язані між собою нестримними потоками торгівців, урядовців і палігримів, були одночасно колискою людської цивілізації й ідеальним плодючим ґрунтом для збудників інфекцій», відзначав Ю. Н. Харарі [32, с. 15]. Поглиблювала зазначені негативні явища «Столітня війна» 1337-1453 рр. між Англією і Францією.

Ослабленими також були суспільства країн Азії та Африки. Зокрема, декілька хвиль голоду поспіль знизили опір хворобам у Єгипті [3, с. 300]. Різні катаклізми охопили Китай, де за правління монгольської династії Юань проживало 100 млн. осіб [19, с. 36-37]. 1330-ті рр. принесли імперії Юань чимало катастроф (засухи, неврожай, землетруси, урагани та сильні зливи) [7, с. 716]. Зокрема, 1334 р. Хуанхе «у черговий раз стала пришукувати собі нове русло. Жертви обчислювались сотнями тисяч» [9, с. 423]. Нищівні наслідки спричинило руйнування дамб водами Хуанхе у 1344 і 1351 рр. [27, с. 339]. В Делійському султанаті катастрофічна посуха у 1335-1342 рр. призвела до великого голоду та повстань [34, с. 150]. Від посухи та голоду в середньовічній Індії нерідко гинуло 5-10 % населення [32, с. 11].

Внаслідок цих катастроф «стан здоров'я великих мас людей виявився ослабленим від голоду та хвороб, відбулася значна міграція людей із вражених неврожаями територій до міст» [5, с. 716]. Вчені припускають, що відбулась міграція популяцій гризунів ближче до місць скупченого проживання людей. Це створило умови передачі пошесті від гризунів до людей та, відповідно, її швидкого поширення [5, с. 716].

Збудником чуми була бацила *Yersinia pestis* (чумна паличка), що переносилась блохами, котрі жили на гризунах [23, с. 97]. Бацила передавалась людям через укуси інфікованих блох, порізи на шкірі, контакти із особами, котрі мали справу з інфікованими тваринами, повітряно-крапельним шляхом від хворих людей і тварин [12, с. 76].

Основними формами чуми були легенева (поширювалася від людини до людини) та бубонна, викликана укусами блох. У першому випадку хвороба була найбільш небезпечною. Людина помирала за дві-три доби від легеневої кровотечі. У другому, найпоширенішому, випадку бацила спричиняла появу подібних до фурункулів вузлів або бубонів у пахвинах чи під пахвами жертви разом із чорними плямами на шкірі внаслідок внутрішніх кровотеч. Інколи бубон розривався [8, с. 426]. Люди, зазнаючи нестерпних мук і страждаючи від лихоманки і марення, гинули впродовж п'яти днів [15, с. 69]. Тіла померлих стрімко чорніли та нагадували за кольором вугілля, що й призвело до появи назви «чорна смерть» [31, с. 98].

Виникнення у XIII ст. Монгольської імперії на теренах від Тихого океану до Чорного і Середземного морів, значно полегшило зв'язок між різними частинами Євразії та інтенсифікувало міжконтинентальну торгівлю. Це створило передумови швидкого поширення хвороби на теренах імперії та за її межами [7, с. 716].

За дослідження сучасних вчених, «чорна смерть» походила з Центральної Азії [4]. За припущеннями науковців, початковий спалах чуми «міг відбутися в регіоні Гімалаїв та поширитися, коли новостворена Монгольська імперія сприяла зміцненню контактів між Азією та Європою» [11, с. 58].

У Китаї епідемія чуми фіксується у 1331-1340, а також у 1345 рр. [7, с. 716; 22, с. 398-399]. Торговими шляхами пошесть почала розповсюджуватись на захід. У 1338-1339 рр. внаслідок чуми загинуло християнське несторіанське поселення довкола озера Іссик-Куль (Киргизстан). Після Середньої Азії, чума у 1346 р. фіксується у низині Дону і Волги, де спустошила столицю Золотої Орди м. Сарай [6, с. 6]. Звідти вона потрапила караванним шляхом через Кавказ до Персії (нині - Іран) і на Близький Схід [7, с. 717]. Під час облоги військом золотоординського хана Джанібека Кафи (Крим), серед татар спалахнула чума. Від облогового війська до Кафи чумних блох занесли щури [22, с. 399]. Звідти морським шляхом чума потрапила у басейн Середземного моря, у Візантійську імперію, до країн Північної Африки, зокрема, у 1347 р. до Єгипту, та Західної Європи [3, с. 300; 7, с. 717].

1347 р. чума зафіксована в Ірані, 1348 р. - Сирії, Аравії, 1349 р. - Іраку. У ці ж роки епідемія спалахнула у країнах Західної Європи: Італії (1347), Франції (1347-1348), Іспанії (1348), Англії (1348), Шотландії та Ірландії (1349), Норвегії (1349), Швеції та Данії. До зими 1350 р. чума вже досягла Ісландії та Гренландії. З Балтики у 1351-1352 рр. чума потрапила у північно-східну Русь (Новгород, Псков, Московське князівство) та на українські землі [7, с. 717; 20, с. 136; 28, с. 435]. За припущенням А. Галушка, у Наддніпрянську Україну епідемія потрапила не із Західної Європи, а із Золотої Орди [7, с. 717-718]. У 1350-х рр. новий спалах чуми був зафіксований в Китаї [22, с. 399].

У той час не було відомо про існування бактерій та вірусів [32, с. 16]. Низький рівень середньовічної медицини сприяв масштабному поширенню епідемії в Європі. Тогочасна медицина являла собою поєднання теологічних забобонів і шарлатанських маніпуляцій. Чуму, яку вважали отруєнням організму, намагалися лікувати молитвами, припиканням, вирізанням фурункулів, кровопусканням, сушеними травами й магічними заклинаннями [15, с. 71].

В одному із своїх віршів одного із тогочасних найвизначніших поетів Г. де Машо (1300-1377), подано таке загальноприйняте пояснення катастрофі чуми: «Коли Бог зі свого палацу побачив

зіпсованість світу, випустив він смерть із клітки, щоб встановити справедливість і помститися. Смерть, сповнена шаленства й люті, пробігла через увесь світ, без віжок, без гуздечки, без ланцюгів, без віри, без любові, без міри. Всіх убивала вона, на всіх нападала ... » [16, с. 296].

Хвороба розглядалась «як божественне лихо або як злочинне діяння невірних людей. До способів захисту від чуми відносили процесії, паломництва, бичування, масові єврейські погроми», зазначала К. ді Джироламо [11, с. 58]. Як зауважив П. Франкопан, «Дикі чутки ходили в Німеччині про те, що це захворювання було не природним, а наслідком отруєння євреями колодязів і річок. Почалися страшні погроми. В одному джерелі розповідається, що «всіх євреїв між Кельном і Австрією» зігнали й спалили живцем. Спалахи антисемітизму були настільки жахливими, що втрутився Папа» [29, с. 202]. У липні 1348 р. Папа видав послання із заборonoю будь-яких жорстоких дій стосовно єврейського населення в будь-якій християнській країні й вимогою не чіпати їхніх речей і майна [28, с. 438; 29, с. 202].

Через відсутність певних відомостей про природу хвороби, вільне місце посідали забобони. Зокрема, люди вдавались до спалення гною й окуренню цим димом будинків. Вважалось, що неприємний запах очищає повітря. Відомі випадки, коли люди копали поблизу будинку яму і вбивали у неї осиковий кілок, вставляли біля дверей стовпець із грабового дерева. Крім того, відзначав М. Єрмаков, якийсь «час боролися з собаками та котами, гадаючи, що хвороби передаються через них. ... Намагалися виготовляти ліки: розчинений у молоці бурштин, оцтову настоянку з волоських горіхів або угорське вино. Ці методи гармонійно поєднували з активними й наполегливими, часто колективними, молитвами до патронів і захисників поселень» [15, с. 70].

У той час побутовали дві версії виникнення епідемії. Перша з них - вчення про контагію («зараження») - їх причиною вважала невидиме «насіння хвороби», або дрібні хвороботворні «тваринки», котрі проникали в організм здорової людини під час контакту з хворим. Для профілактики чуми контагіоністи пропонували ізоляцію хворих і тривалі карантини. Однак тодішні лікарі більше схилились до так званої теорії «міазмів». За нею, організм інфікувала отруйна речовина, що виділяється із земних надр, а вітер розносить отруйні випари на величезні відстані, причому отрута може як триматися у повітрі, так і отруювати собою воду, їжу і предмети побуту. В таких умовах міста оплачували послуги спеціальних «морових лікарів». Вони були зобов'язані залишатись у місті до кінця епідемії, допомагаючи її жертвам. Лікування обмежувалося припиканням чумних бубонів [6, с. 7]. Для захисту від «міазмів» викурювали ароматичні речовини, шили спеціальний одяг [20, с. 164]. «Морові

лікарі» носили маску із дзьобом. Вона спочатку закривала обличчя, але після повторного спалаху чуми у 1360 р. стала повністю покривати голову. Маску виготовляли зі шкіри, зі склом для очей. У дзьобі розміщали квіти та трави для захисту від чумних «міазмів». Щоб лікар не задихнувся, у масці вирізали два невеликі отвори. Також для лікарів зі шкіри або вощеної тканини робили щільний костюм, зазвичай чорного кольору (довга сорочка, котра спускалася до п'ят, штани, високі чоботи, пара рукавичок). «Моровий лікар» ходив з довгою палицею - щоб не торкатися пацієнта та розганяти дорогою перехожих [6, с. 7].

У зв'язку з відсутністю статистичних відомостей науковці не мають можливості точно оцінити кількість жертв чуми середини XIV ст. [13, с. 219]. Жертви чуми були величезними. Їх порівнюють «хіба що з наслідками бактеріологічної війни» [20, с. 136]. Від хвороби померло від 75 млн. до 200 млн. осіб, тобто 25 % всього населення Євразії [32, с. 15].

За різними розрахунками у Європі загинуло від 25-33 % (25-35 млн. осіб) до 42 % (30 млн. осіб) [20, с. 136; 33, с. 158]. Вказують кількість жертв і у 60 % європейців [12, с. 77].

Значними були втрати й в окремих країнах. У Франції та Італії від епідемії бубонної чуми та легеневої інфекції загинуло приблизно 50 % населення, в Англії - 45 %, а в Німеччині - 16 % [2, с. 156; 20, с. 136; 23, с. 96]. У Візантійській імперії чума згубила орієнтовно до 33 % населення [14, с. 86]. В Ісландії, ймовірно загинуло 60 % мешканців. Чума стала найважливішим чинником у заключному зникненні колонії вікінгів в Гренландії [28, с. 435]. Якщо на початку XIV ст. населення Греції становило 2 млн. осіб, то наприкінці XV ст. - 1, 5 млн. осіб [17, с. 240].

При цьому особливо постраждали міста - і це не дивлячись на всі заходи безпеки [20, с. 136]. Константинополь і Лондон втратили від чуми 90 % свого населення, Венеція - 80 %, Гамбург і Бремен - 66 %, Париж і Флоренція - 50 % [6, с. 6; 20, с. 169; 32, с. 15].

Втрати на українських землях в історіографії не наводяться, крім поодиноких згадок. Спустошені були Київ і Чернігів [6, с. 7]. Все населення знищене у Переяславі [15, с. 68]. 1352 р. у Глухові «жодної людини не залишилося, всі померли» [25, с. 32]. Серед найбільш постраждалих від чуми регіонів були Волинь і Поділля. Зокрема, на Поділлі різко похолодало, був масовий голод серед населення [30, с. 53, 58]. На час приходу в цей край Корятовичів М. Стрийковський назвав його пустинним [26, с. 587]. За припущеннями вчених, у зв'язку з незначним розвитком торгівлі і низку щільність населення, втрати від чуми у Східній Європі були меншими за західноєвропейські показники та становили приблизно 5 % населення [1, с. 135]. По регіонах відомостей немає, за винятком Криму, де загинуло 85 тис. осіб [6, с. 6].

Значною була кількість жертв чуми в країнах Азії та Африки. У 1348 р. померли всі мешканці між Єрусалимом і Дамаском [15, с. 70]. Ібн аль-Варді писав, що у Дамаску чума «сиділа, неначе цар на троні, та повелівала, вбиваючи щоденно тисячу чи й більше людей, викошуючи населення» [29, с. 200-201]. Загалом, на Близькому Сході загинуло 30-50 % населення. Епідемія знищила населення таких міст, як Антіохія, Мекка, Багдад [15, с. 71; 12, с. 78]. Від чуми загинуло 50 % населення в Китаї та 33 % - в Єгипті [15, с. 71; 3, с. 300].

За припущенням вчених, чума перетнула Сахару, у містах Гани, Буркіна-Фасо та Ефіопії значно зменшилась кількість населення [12, с. 77]. За припущеннями деяких вчених, загалом, у 1340-1400 рр. населення Африки зменшилось з 80 млн. мешканців до 68 млн. [28, с. 435].

Друга половина XIV ст., що позначена рецидивами чуми, була одним із небагатьох великих зламів в історії цивілізації [13, с. 221].

Внаслідок епідемії держави Євразії були суттєво ослаблені, що прискорило політичні зміни. Зокрема, занепали або почали занепадати держави монголів на завойованих ними територіях. Внаслідок народного повстання в Китаї було повалено панування династії Юань (1368 р.). Ще раніше, у 1353 р. занепала монгольська держава Хулагідів в Ірані. У глибокій кризі опинилась і Золота Орда. В. Михайловський припустив, що «чорна смерть» сприяла політичним змінам на українських землях, залежних від Золотої Орди й парадоксально збіглась у часі з підпорядкуванням Галичини Польщі та приходом братів Корятовичів на Поділля. Послаблене «демографічно осіле населення земель улусу Джучи на Правому березі Дніпра стало «легкою» здобиччю» Великого князівства Литовського, яке не було вражене епідемією [21, с. 53-54].

Під час епідемії виникли передумови зміцнення Османської держави. На думку В. Михайловського, «Сама епідемія могла «сприяти» експансії османів і створенню ними імперії, адже поширювалася вздовж усталених у той час торгових шляхів» [21, с. 53-54]. Під час боротьби за владу, візантійський імператор Іоанн VI Кантакузін у 1352 р. надав туркам стратегічно важливу фортецю Цимпу (Цімпе) [14, с. 85]. Отримавши фортецю на європейському боці протоки Дарданелли, турки почали закріплюватись на «старому континенті» та розпочали завоювання Балканського півострова [7, с. 719].

У Європі «чорна смерть» поглибила кризу феодалізму. Величезні втрати населення мали глибокі соціально-економічні наслідки. Історики здебільшого вважають, що «чорна смерть» «спричинила рішучий поворот до занепаду феодальної системи в Західній Європі. Друга половина XIV ст., вочевидь, стала добою руйнування маєтків, ослаблення торгівлі, нестачі робочих рук,

міських заворушень» [8, с. 427]. Зокрема, у Швеції економічна, сільськогосподарська криза «почалася з «чорної смерті» ... Джерела подають моторошні свідчення про її згубні наслідки - порожніли цілі села, смертність досягла небаченого доти рівня. ... Наслідком цього стало зменшення населення, велика кількість спорожнілих сільських господарств, скорочення сільськогосподарського виробництва і підвищення вартості життя», зауважив Й. Вейбулль [5, с. 24]. У таких умовах феодала змушені були йти на певні поступки представникам «третього стану». Поступово у Західній Європі зникло кріпацтво і панщина [7, с. 718].

Покращилась увага до охорони здоров'я. М. Єрмаков зауважив: «Навчене гірким досвідом людство поступово почало виробляти базові вимоги особистого карантину: з появою лише чуток про епідемію їхати в далеку і малонаселену місцевість, уникати портових міст і будь-яких поселень взагалі, не відвідувати торгові ряди, загальні молебні й масові зібрання, не брати участь у похованнях померлих від хвороби, і не брати ні їжі, ні речей у сторонніх». Виникла й ідея такого ефективного заходу, як відправлення на карантин усіх кораблів, що ставали на рейд. Протягом 40 днів судна стояли на якорі в порту [15, с. 71]. У нововідкритих, зокрема, у Празі (1348 р.) та Кракові (1364 р.), та інших університетах особлива увага почала приділятися вивченню медицини. В окремих містах здійснювались спроби регулювати професію повитух [7, с. 718-719].

Опосередковано вплинула епідемія і на культурне життя. Ж. Дюбі відзначив: «У мистецтво раптово увірвались несхожі мотиви - похмурий інтерес до смерті та потяг до розважальності» [13, с. 222]. Прикметно, що у період чуми заможні європейці поспішали «насолодитися життям перед смертю, яка здавалася їм швидкою і неминучою. Зіткнувшись із найгіршим, побачивши повну свою безпорадність, люди змінилися внутрішньо, прагнучи для себе найкращого ще за життя. Після чуми дуже популярними стали хутра, прикраси, шовк, дорогий одяг», що згодом пожвавило ремісниче виробництво [10, с. 258].

Також зауважимо, що падіння авторитету католицького духовенства надало поштовх процесу, який завершився Реформацією. А великі втрати у середовищі духівництва та прихід на їх місце менш освічених осіб, сприяв зменшенню сфери використання латини, що до епідемії фактично залишалась живою мовою. Відтепер перевага надавалась місцевим мовам. Література, підготовлена народними мовами отримала імпульс до розвитку, наближаючи Ренесанс [7, с. 718-719].

Отже, масштабна епідемія чуми у середині XIV ст. суттєво ослабила держави Євразії, призвела до великих демографічних втрат і трагедій через високу смертність. Хвороби були великою

проблемою через низький рівень медичних знань, погані санітарні умови, а часті неврожаї та голод послаблювали організми людей. Однак, епідемія стала переломним моментом в історії середньовіччя. Через демографічні проблеми селянин у Європі почувався більш затребуваним, зросла значущість його праці, а також любов до свободи. Медицина, що пасувала у боротьбі з чумою, почала змінюватися на користь лікарів з практичними знаннями. У середньовічних літературних творах стали домінувати мотиви про цінності життя, оспівуватись історії про кохання та змальовуватись жартівливі теми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авербух М. С. Законы народонаселения докапиталистических формаций (опыт исследования). М. : Наука, 1967. 208 с.
2. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст. Львів : Вид-во УКУ, 2002. 412 с.
3. Адес Г. Египет. История страны. С.-Пб. : Мидгард, 2008. 544 с.
4. Вауліна Ф. Вченим вдалося простежити історію появи Чорної смерті. *Дзеркало тижня*. 2022. 16 червня. URL: <https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/vchenim-vdalosja-prostezhiti-istoriju-pojavi-chornoji-smerti.html>
5. Вейбуль Й. Коротка історія Швеції. Стокгольм: Скугс Буктрюкері АБ, 1998. 163 с.
6. Височина Д. «Чорна смерть»: хвороба, яка змінила світ. // Історія. 2019. № 8. Серпень. С. 6.
7. Галушка А. А. «Чорна смерть». Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 2021. С. 716-719.
8. Норман Дейвіс. Європа. Історія. /Пер. з англ./ Київ : Основи, 2008. 1464 с.
9. Дельнов А. А. Китай. Большой исторический путеводитель. М. : Алгоритм, 2008. 847 с.
10. Джеджора О. Історія європейської цивілізації. Ч. I. Львів : Вид-во ЛБА, 1999. 448 с.
11. Джироламо Ді К. Чорна чума та криза XIV ст. Середньовіччя. Замки, торговці, поети. За ред. У. Еко. Харків, 2018. С. 57-59.
12. Дойг Е. Неминуче. Чому люди помирали раніше і чому помирають тепер. Київ : MEGOGO. Лабораторія, 2023. 360 с.
13. Дюби Ж. Европа в средние века. Смоленск : Полиграмма, 1994. 316 с.
14. Евлоев Р. Всемирная история. Османская империя. Харків : Книжний клуб, 2019. 368 с.
15. Єрмаков М. «Чорна смерть». *Надзвичайна ситуація*. 2018. № 6. Червень. С. 71.
16. Історія європейської ментальності. Львів : Літопис, 2004. 720 с.
17. Козлов В. И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. М. : Наука, 1969. 407 с.
18. Кравчук О. « ... Всіх убивала вона ... »: епідемія чуми XIV ст. *Історичний калейдоскоп*. 2023. № 4. С. 39-42.
19. Крофтс А., Бьюкенен П. История Дальнего Востока. Восточная и Юго-Восточная Азия. М. : Центрополіграф, 2013. 576 с.
20. Максаковский В. П. Историческая география мира. М. : Издательский дом «Кодекс», 2013. - 528 с.

21. Михайловський В. Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. Київ : Темпора, 2021. 412 с.
22. Морис Я. Чому Захід панує - натепер. Київ : Кліо, 2018. 784 с.
23. Мортімер І. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас. Харків : Вид-во «Фабула», 2018. 448 с.
24. Паркер Д. Історія світу. Атлас. Київ : ДНВП «Картографія», 2008. 192 с.
25. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. 319 с.
26. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. 1074 с.
27. Тведт Т. Історія світу. Минуле як дзеркало сьогодення. Харків : «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 368 с.
28. Уэзерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира. М. : АСТ; Владимир: ВКТ, 2008. 367 с.
29. Франкопан П. Великі Шовкові шляхи. Нова історія світу. Київ : Лабораторія, 2024. 624 с.
30. Хайдаров Т. Ф. Эпидемия чумы в XIII-XIV веках и ее последствия. Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и на сопредельных территориях (XIII-XIV вв.). Сб. научн. ст. Казань, 2018. С. 47-62.
31. Хайдаров Т. Ф. Вторая пандемия чумы в Золотой Орде и ее последствия. *Золотоордынское обозрение*. 2014. № 4(6). С. 96-112.
32. Харарі Ю. Н. Homo Deus: за лаштунками майбутнього. Київ : Bookchef, 2018. 512 с.
33. Яковец Ю. История цивилизаций: учебное пособие. М. : ВладДар, 1997. 461 с.
34. Geiss I. Dějiny světa v souvislostech. Praha : IŽ, 2005. 529 str.